

2

MAURICE HEEMELS

‘VAN AD SANCTOS NAAR
ALGEMENE BEGRAAFPLAATS’

Een geschiedenis van het christelijke,

rooms-katholieke begraven in Limburg¹

Inleiding

¶ In dit artikel passeren chronologisch zo’n zestien eeuwen christelijke, vooral rooms-katholieke begraafcultuur de revue. Het is een historisch overzicht, waarin twee grote lijnen worden gevolgd: die van de ontwikkeling van kerkhoven en begraafplaatsen in Limburg en die van de ontwikkelingen in de belangrijkste rooms-katholieke, kerkelijke gebruiken rond dood en begraven. Zonder andere religies te kort te willen doen, is er bewust voor gekozen de ontwikkeling van de *rooms-katholieke* begraafcultuur in Limburg te volgen. Zij vormt immers het ‘historische leeuwendeel’ van het begraven in onze provincie.

¶ Kerkhoven en begraafplaatsen kunnen zich verheugen in een groeiende belangstelling, óók de Limburgse. In de afgelopen decennia is de belangstelling voor begraafcultuur, in het bijzonder voor kerkhoven en begraafplaatsen sterk toegenomen. Dat is vooral te zien aan het gestaag toegenomen aantal publicaties in tijdschriften en boeken.² ‘Dodenakkers’ en hun inrichting zijn uitvloeisel van de menselijke kijk op leven en dood in een bepaalde periode. Dit artikel beoogt – voor het eerst – de Limburgse kerkhoven en begraafplaatsen in hun wisselende historische context te plaatsen.

Ad sanctos

¶ Over de manier waarop de eerste christenen hun doden begroeven bestaan veel onduidelijkheden, maar het is zeker dat zij aansloten bij de joodse traditie van begraven. Het christelijke geloof in een volledige lichamelijke opstanding liet crematie – ten tijde van de Romeinen heel gebruikelijk *naast begraven* – niet toe.³ De in Limburg gevonden Romeinse graven dateren voornamelijk van vóór 250 en het betreft vrijwel uitsluitend crematiegraven. Christenen associeerden crematie met Romeins ‘heidendom’, hetgeen hun afkeer ervan deels verklaart. Vroege christenen kwamen bijeen in de nabijheid van hun doden, soms begraven in ‘catacomben’, onderaardse begraafplaatsen. En hoewel we weten dat sommige christelijke gemeenschappen al aan het begin van de derde eeuw hun eigen begraafplaats hadden⁴, begroeven ze hun doden vaker op bestaande begraafplaatsen, bij niet-christenen. Begraafplaatsen lagen in de Romeinse oudheid buiten de ‘bebouwde kom’. Volgens oud-Romeinse opvattingen vormden de doden een bedreiging voor de orde binnen de ‘geheiligde stadsgrenzen.’ De dood en de doden zouden verontreiniging en wanorde veroorzaken.⁵ Al in de zogenaamde ‘Wet der Twaalf Tafelen’, ontstaan rond 450 voor Christus, werd vastgelegd dat er binnen het ‘pomerium’, de sacrale grens waarbinnen het Romeinse civiele bestaan zich afspeelde, niet begraven of gecremeerd

mocht worden.⁶ In Limburg zijn nauwelijks graven aangetroffen uit de vierde en vijfde eeuw na Christus, wat te wijten valt aan het feit dat het in deze streken toen nogal onrustig was. Invallers in het Romeinse Rijk zorgden immers voor een gedeeltelijke ontvolking van het gebied. Nadat het christendom aan het begin van de vierde eeuw erkend was als godsdienst – en in 394 door keizer Theodosius I zelfs tot staatsgodsdienst werd verheven – kwam in de nog jonge kerk de verering op gang van ‘martelaren’, christenen die tijdens vervolgingen omwille van het geloof het leven hadden gelaten. Graven van martelaren of plaatsen die in het leven van de martelaar een belangrijke rol gespeeld hadden, werden plaatsen van christelijke plechtigheden. De eerste kerkjes en kapellen, ‘cellae memoriae’ of ‘dodengedachteniskerken’ verzezen – vaak letterlijk – op deze plaatsen, geheiligd door de graven van martelaren of personen die in de nog jonge christelijke kerk een belangrijke rol vervuld hadden. Zoals bisschoppen, die heilig werden door de verheffing, de ‘elevatio’ van hun stoffelijke resten en wier relieken in of onder altaren geplaatst werden. Aan het einde van de vierde eeuw moet zo Servatius, de vermoedelijke ‘bisschop der Tongeren’, in Maastricht begraven zijn. Boven zijn graf – op een Romeins grafveld dat tegenwoordig het Vrijthof is – werd een houten kapel, een ‘cella memoriae’ gebouwd. Toen deze rond 550 in slechte staat

De middeleeuwse crypte
in de Sint Servaaskerk in Maastricht
met de vermoedelijke resten
van Servatius.

verkeerde, werden de stoffelijke resten van de bisschop overgebracht naar een nieuw kerkgebouw direct ten oosten van de oude kapel. Dit gebouw groeide in de eeuwen daarna uit tot de huidige Sint Servaaskerk.⁷

¶ De Franse historicus Philippe Ariès heeft treffend beschreven hoe martelaarsgraven al snel tot middelpunt van christelijke begraving werden: ‘(...) christelijke heiligen en martelaren werden begraven op de begraafplaatsen aan de rand van de stad, die zowel door christenen als door heidenen werden gebruikt. De graven van heiligen werden een object van verering: de gelovigen stroomden toe,

er werden missen opgedragen. Vervolgens, het tweede stadium, werden op diezelfde plaats kerken gebouwd om de pelgrims op te vangen, hen in goede banen te leiden en aan de heiligenverering een geregeld karakter te verlenen. Tenslotte, het laatste stadium, werden die kerken en alles eromheen op hun beurt begraafplaatsen, erg in trek bij alle gelovigen die graag in de buurt van de heiligen, ad sanctos, wilden komen te liggen.’⁸ Volgens Ariès wilden christenen zo verzekerd zijn van de bescherming – en ‘bemiddeling’ – door de martelaar als de ‘Dag van de Opstanding en het Oordeel’ eenmaal gekomen zou zijn.⁹

Hertogen van Limburg
Nadat in 1136 de voogdij
over de abdij toeviel aan de
hertogen van Limburg, kon
Kloosterrade als hun familie-
klooster worden beschouwd.
Meerdere hertogen zijn begraven
te Rolduc, zoals Walram III.
Zijn graf bevindt zich in
het middenpad van
de kerk.

⁷ www.zichtopmaastricht.nl en R. de la Haye, ‘Een lange voorgeschiedenis aan de Maas’, in: *Bisdom langs de Maas. Geschiedenis van de kerk in Limburg* (Roermond 2009) 27 en 34.

⁸ Ph. Ariès, *Het beeld van de dood* (Nijmegen 1987) 17–21. Dit werk is een vertaling van Ariès’ *Images de l’homme devant la mort* (Parijs 1983).

⁹ Ph. Ariès, *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken* (Amsterdam / Brussel 1987) 42. Ook dit werk is vertaling uit het Frans, in dit geval van *L’homme devant la mort* (Parijs 1977).

¹⁰ E. van Caster en R. op de Beeck, *De grafkunst in Belgisch Limburg. Maaslandse Monografieën 4* (Assen 1981) 6.

¹¹ W. Cappers, *Doodse dingen. Funeraire cultuur in landschappelijk verband* (Soesterberg 2002) 15.

¹ De auteur dankt de personen die eerdere versies van dit artikel van kritisch commentaar voorzagen: prof. dr. A. Knotter, mr. H. van der Bruggen, dr. L. Kreukels, pastoor H. Kreuwels, dr. H. van de Mortel, J. Smeets en drs. L. Wolters.

² Zie o.a. C. van Raak, *Dodenakkers. Kerkhoven, begraafplaatsen, grafkelders en grafmonumenten in Nederland* (Amsterdam / Antwerpen 1995), A. Lamberts en M. Bergevoet, *100 jaar Algemene Begraafplaats Venlo* (Venlo 2003), deel 1 in de serie ‘Tijd voor Venlo’, M. Heemels e.a., *Den Aje Kerkhof. De algemene begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ te Roermond 1785–2006* (Roermond 2006).

³ J. Lamberts, ‘De Rooms-katholieke uitvaartliturgie’, in: L. Leijssen e.a., *Levensrituelen. Dood en begraving, KADOC-studies 31* (Leuven 2007) 119–121.

⁴ F. Paxton, *Christianizing death. The creation of a ritual process in early medieval Europe* (New York 1990) 25.

⁵ R. Schoen, *Pro facultatibus vel dignitate defuncti. Uitvaartritueel, sociale status en regelgeving in Rome (100 v. Chr. – 300 n. Chr.)* 87.

⁶ Ibidem, 84–87 en V. Hope, *Roman death. The dying and the dead in ancient Rome* (London 2009) 154–155.

Praalgraf
Munsterkerk.

1784 en mei 1785 begraafplaatsen buiten de stadsomwalling in gebruik genomen.¹² Binnen de grenzen van veel dorpen zou deze vorm van begraven zich echter kunnen handhaven.¹³ Tot ver in de twintigste eeuw en in veel plaatsen, tot op de dag van vandaag.

In en buiten de kerk

✚ Begraving ad sanctos gaf onmiskenbare status. Grafstenen in de vloer getuigen in veel oude kerken van deze praktijk. Maastrichtse kerken waren halverwege de vorige eeuw relatief rijk aan middeleeuwse grafstenen, met name uit de twaalfde tot en met de vijftiende eeuw.¹⁴ Daar is de voor Limburg grootste concentratie aan zerken met figurale voorstellingen te vinden, allen uit de late Middeleeuwen (ca. 1375–1525), onder andere de fraai bewaarde zerk van kanunnik Joannes Ulrici van Doenrade (1508) in de Onze Lieve Vrouwekerk.¹⁵ Helaas zijn echter vele grafstenen bij restauraties in de negentiende en twintigste eeuw verplaatst in de kerkvloer, maar vaak ook rechtop tegen de binnen- of buitenmuur van de kerk gezet. In de Roermondse Christoffelkathedraal zijn enkele tientallen grafstenen uit de zestiende en zeventiende eeuw zichtbaar, maar niet op hun oorspronkelijke locatie. Dikwijls zijn ze ook verloren gegaan, door slijtage of verwaarlozing. De vernieuwing van kerkvloeren en de aanleg van verwarmingssystemen deden de resten van deze eeuwenoude begraafcultuur ook geen goed. En tijdens de Tweede Wereldoorlog werden er vele (onherstelbaar) beschadigd. Waar ze nu nog in de vloer aanwezig zijn, worden ze vaak achtelooos en massaal betreden.

✚ De christelijke begraafcultuur vormde waar het ging om verschillen in begraven nauwelijks een breuk met voorchristelijke begravingen. Naast het verschil in begraven *in* en *buiten* de kerk, waren er ook in het kerkgebouw zelf favoriete locaties. Een plaats in het (hoog)koor was het meest begeerd. Relieken waren hier in het algemeen het meest dichtbij.¹⁶

✚ Uit het vroege christendom is bekend dat er grote waarde werd gehecht aan een direct (ruimtelijk) verband tussen de doden en de eucharistie. Dat verband kreeg uitdrukking in zowel het streven de christen (kort) voor zijn dood aan het sacrament van de eucharistie – de ‘communie der stervenden’ – te laten deelnemen, als in het gebruik hem zo dicht mogelijk te begraven bij de plaats waar deze in de kerk gevierd werd, namelijk het altaar.¹⁷ Bovendien verricht de priester in het koor, aan het altaar ook andere sacrale handelingen.¹⁸ Hier werden dan ook kerkelijke en wereldlijke machthebbers begraven, in de directe nabijheid van heilige relieken, ‘ad sanctos’ en het altaar. Vanaf de late Middeleeuwen schijnt met name de ruimtelijke nabijheid van het altaar als plaats van misviering belangrijk te zijn geweest in het streven een graf in de kerk te willen: *‘Vanaf de late Middeleeuwen verving het begraven apud ecclesiam (bij de kerk, MH) het begraven ad sanctos. De hoofdre-den waarom men zich in of heel dichtbij de kerk liet begraven, was niet langer de aanwezigheid van de relieken van de heilige in het hoofdaltaar – alhoewel dit een niet te verwaarlozen factor van belang bleef –, maar de nabijheid van misvieringen die aan een altaar werden opgedragen*

*en die de situatie van het zielenheil van de overledenen verbeterden.’*¹⁹ Vaak hadden zij in hun testament de wens uitgedrukt zo dicht mogelijk bij het altaar te worden begraven – een gebruik dat in de twaalfde eeuw ontstond²⁰ – vrijwel altijd in samenhang met het lezen van missen voor hun zielenheil. Schenkingen, fundaties of andere gaven aan de kerk waren een garantie voor uitvoering van deze wensen.²¹ Iets minder welgestelden of aanzienlijken werden begraven in de middenbeuk, waarbij er weer onderscheid was tussen het voorste, middelste en achterste deel. Plaatsen in de zijbeuken tenslotte, waren het minst begeerd.²² Het bouwen van een kerk of het stichten van een klooster door hoge edelen met als doel er later zelf begraven te worden, kwam in de Middeleeuwen geregeld voor. Religieuze en prestigieuze motieven lagen eraan ten grondslag. De stichters konden zich er zo van verzekeren dat ook na hun dood nog langdurig werd gebeden voor hun zielenheil. Het stichten van een klooster was bovendien een teken van vrijgevigheid en een zeer duidelijk bewijs van het gezag en de prominente positie in de samenleving van de stichters. Het meest duidelijke Limburgse voorbeeld daarvan is de Munsterkerk in Roermond. Het praalgraf van de stichters van de kerk en de bijbehorende abdij, graaf Gerard IV van Gelre en zijn vrouw Margaretha van Brabant, bevindt zich sinds de dertiende eeuw onder de vieringkoepel van de Munsterkerk, op het snijpunt van het schip, de dwarsbeuken en het koor. Een plaats voorhouden aan stichters. Juist Cisterciënerinnen, de kloosterzusters in de Munsterabdij, hadden de reputatie het beste

de gebeden voor overledenen te verzorgen.²³ De graaf en de gravin zijn uitgebeeld als liggende personen, ‘gisants’, gelukzalig verkerend in het rijk der hemelen.²⁴

✚ De ‘gewone’ gelovige kon van een dergelijke laatste rustplaats slechts dromen. Als hij geluk had, ontkwam hij aan een ‘armenbegravenis’, weliswaar in gewijde aarde, maar betaald door de kerk of de wereldlijke overheid. Zo’n begrafenis werd als weinig eervol beschouwd en men spaarde vaak voor een ‘fatsoenlijke’ begrafenis. Dat streven leefde volgens Spierenburg bij ‘brede groepen in de samenleving’ en leidde al in de twaalfde eeuw – aanvankelijk alleen in Zuid-Europa – tot de oprichting van broederschappen waarvan de leden zich verplichtten hun ‘broeders’ in geval van sterven bij te staan en bij hun begrafenis aanwezig te zijn. In de veertiende eeuw verspreidden dit soort broederschappen zich, voornamelijk als gevolg van de Zwarte Dood, over heel christelijk Europa.²⁵

✚ De kerken en het ‘kerkhof’ eromheen werden – letterlijk – middelpunt van de christelijke begraafcultuur. Een aantal van de christelijke gebruiken rondom dood en begraving kende een heidense voorloper. De christelijke viering van Allerzielen vindt met grote waarschijnlijkheid haar oorsprong in de Germaanse, in de herfst plaatsvindende, dodenherdenking.²⁶ En de ‘communie der stervenden’ mag beschouwd worden als een verchristelijking van het Romeinse ‘viaticum’. Het munststuk dat de Romeinen hun doden onder de tong legden om de reis naar de onderwereld te betalen, werd de hostie die christenen bij hun

stervenden onder de tong legden, of soms, als ze overleden waren, in het graf.²⁷ Christelijke liturgische gebruiken rond dood en begrafenis wortelen vooral in de joodse traditie en in mindere mate in de hellenistische cultuur.²⁸ ✚ Diverse malen werd door de kerk zelf geprobeerd het begraven in kerkgebouwen te beëindigen. De concilies van Braga (563), Mainz (813) en Tribur (895) verboden het begraven in kerken zeer nadrukkelijk. Uitzonderingen golden echter voor priesters, bisschoppen, monniken en ‘een enkele bevoorrechte leek’.

✚ Het waren deze uitzonderingen die regel werden.²⁹ Rond het jaar 1000 moet het begraven in kerkgebouwen algemeen gebruik zijn geworden voor kerkelijke en wereldlijke machthebbers en overige welgestelden.³⁰ De ad sanctospraktijk was kennelijk al zó diepgeworteld dat kerkelijke regelgeving – hoe vaak en expliciet ook herhaald – er niet meer in slaagde haar effectief te

¹² M. Heemels e.a., *Den Aje Kirkbauf*, 17.

¹³ P. Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteit en cultuur in preïndustrieel Europa* (Derde, geheel herziene druk, Hilversum 1998) 197.

¹⁴ J. Belonje, ‘Steenen charters’, *Heemschutserie deel 8* (Tweede druk, Amsterdam 1942) 34–35 en 47. Na het verschijnen van deze studie verdwenen ook in Limburg nog de nodige grafstenen uit kerken, getuige de gedetailleerde inventarisatie door dezelfde auteur twee decennia later. Zie hiervoor J. Belonje, ‘Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Limburg’ in: *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg, deel XCVI–XCVII* (1960–1961).

¹⁵ H. Tummers, ‘Laatmiddeleeuwse figurale grafsculptuur in Nederland’, in: *Het Kunsthistorisch Jaarboek*, jaargang 45 (1994), 248–249.

¹⁶ A. Bronswijk, *Christelijke symbolen van A tot Z* (Zoetermeer 2006) 191.

¹⁷ F. Paxton, *Christianizing death*, 33.

¹⁸ M. Portegies, *Dood en begraven in ’s Herogenbosch. Het Sint-Janskerkhof 1629–1858* (Utrecht 1999) 180.

¹⁹ V. Despodt, *‘Dat du best, was ic ende wist ic bem, dat sal tu werden...’* *Genuese grafmonumenten en grafscripten tot het einde van de calvinistische republiek (1584)* (Proefschrift, Gent 2001) 49.

²⁰ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 186.

²¹ E. van Caster en R. op de Beeck, *De grafkunst in België-Limburg*, 7 en J. Mann, *Monumental Brasses*, King Penguin Books no. 75 (Harmondsworth 1957).

²² Van Caster en Op de Beeck, *De grafkunst in België-Limburg*, 8.

²³ H. Tummers (red.), *Het praalgraf van Gerard van Gelre en Margaretha van Brabant in de Munsterkerk te Roermond. Geschiedenis en restauratie van een uitzonderlijk monument* (Roermond 2008), 28–29 en 49.

²⁴ Ariès, *Het beeld van de dood*, 46.

²⁵ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 184–185.

²⁶ H.A.J. Wegman, *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en in het oosten. Een wegwijzer* (Hilversum 1976) 87 en R. Störries (red.), *Graues Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur, Band 1* (Braunschweig 2002) 10–11. Voor een overzicht van de ‘verchristelijking van de dood’ zie het al genoemde F. Paxton, *Christianizing death. The creation of a ritual process in early medieval Europe* (New York 1990).

²⁷ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 173.

²⁸ Zie noot 2.

²⁹ Ariès, *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken* (Amsterdam / Brussel 1987) 56–57.

³⁰ Ariès, *Het uur van onze dood*, 55–57 en L. de Cock, *Geschiedenis van de dood. Begraafplaatsen in Europa* (Leuven 2006) 17–22.

Kerk en kerkhof van Heel omstreeks 1740. Hoewel hier het uiterlijk van een 18e-eeuws kerkhof is weergegeven, mogen we ervan uitgaan dat de meeste middeleeuwse kerkhoven er net zo uitzagen; ‘pokdalige’ zand- of grasveldjes, met her en der een grafteken.

verbieden. Het overgrote deel van de bevolking moest het echter doen met een laatste rustplaats in de buitenlucht, op het kerkhof. Ook daar gold meestal een zekere plaatshiërarchie: de vooraanstaanden onder degenen die geen graf in de kerk konden krijgen, lagen aan het oostelijke uiteinde van het kerkgebouw, zo dicht mogelijk bij het koor. Het overgrote deel van de christelijke kerkgebouwen werd tot halverwege de veertiende eeuw bij de bouw ‘georiënteerd’, dat wil zeggen dat de lengteas van het kerkgebouw – ook wel de ‘heilige linie’ of ‘heilige lijn’ genoemd – in west-oostelijke richting loopt. De ingang van de kerk bevindt zich dan meestal aan de westzijde. Het koor (en dus het hoofdaltaar) bevindt zich aan de oostzijde, de kant van de opkomende zon, de paasmorgen en de wederopstanding. Dikwijls werden ook de graven van christenen ‘georiënteerd’: de doden liggen met hun voeten naar het oosten en zouden, wanneer zij op ‘de jongste dag’ uit hun graf verrijzen, met hun gelaat naar het oosten gericht zijn.³¹ Archeologisch onderzoek bij de zuidoostelijke buitenmuur van de Roermondse Christoffelkathedraal heeft in 2005 die gewoonte aangetoond. Vierentwintig van de tweeëndertig hier begravenen lagen namelijk ‘georiënteerd’. Diverse opgravingen op het Vrijthof in Maastricht lieten eerder hetzelfde zien.³²

✚ Na het gedeelte aan het oostelijke uiteinde van het kerkgebouw was het zuidelijke deel van het kerkhof, vaak direct tegen de buitenmuur van de kerk, het meest gewild. Het gedeelte ten noorden van de kerk was het minst begeerd. Personen die een christelijk graf minder

waardig werden geacht, werden hier begraven. In Duitse gebieden kenden men voor het noordelijk van de kerk gelegen deel van een kerkhof zelfs de benaming *‘Elendseite’*. Dit ‘schaduwgedeelte’ van het kerkhof stond bekend als de ‘invloedssfeer’ van demonen.³³ Iemand die in de kerkelijke ban was gedaan, mocht helemaal niet in gewijde aarde begraven worden.³⁴ Op veel parochiale kerkhoven, gelegen rond oude, in oorsprong vaak uit de Middeleeuwen daterende of op middeleeuwse fundamente gebouwde kerken, is de bovenvermelde voorkeur van plaatselijke vooraanstaanden – met name priesters, maar ook edelen, burgemeesters, andere notabelen en dikwijls ook ‘herenboeren’ – anno 2010 nog herkenbaar. Priestergraven liggen vaak aan het oostelijke uiteinde van het kerkgebouw, tegen de buitenzijde van het koor of aan het *zuidoostelijke* uiteinde, in de directe nabijheid van het koor. Regelmatig liggen ze ook aan het pad van de pastorie naar de kerk. De graven van plaatselijke notabelen zijn zowel in de buurt van het koor, als tegen de zuidelijke buitenmuur van de kerk te vinden.³⁵ Zeker toen er vanaf het begin van de negentiende eeuw niet meer in kerkgebouwen begraven mocht worden, bleven graven in de directe nabijheid van het koor of tegen de (zuidelijke) buitenmuren gewild.

✚ Van middeleeuwse kerkhoven bestaan weinig gedetailleerde beschrijvingen, maar we moeten ervan uitgaan dat tot aan het begin van de negentiende eeuw duurzame graftekens op graven van ‘gewone’ doden niet gebruikelijk waren. We weten dat Karolingische graven in kerken en op kerkhoven ongemarkeerd

‘Dag des Oordeels’ als onderdeel van een triptiek door Hans Memling (vijftiende eeuw).

waren.³⁶ Kerkhoven lagen er, zeker in grotere steden vaak onverzorgd bij. Dikwijls waren het niet meer dan ‘pokdalige’ zand- of grasveldjes, met her en der een grafteken.³⁷ Gesuggereerd wordt wel dat de ongeordendheid van middeleeuwse – en latere – kerkhoven vooral te maken had met de opvatting dat begraven worden in gewijde aarde voor het leeuwen-deel van de gelovigen al voldoende was en dat daarom de exacte locatie van het graf weinig belang had. Bovendien zou het aardse graf in het licht van een eeuwig leven na de dood geen ‘wezenlijke betekenis’ gehad hebben.³⁸ Historische afbeeldingen van begraafplaatsen en kerkhoven geven eveneens aanleiding te veronderstellen dat deze ongeordend-

heid tot in de negentiende eeuw kenmerkend was.³⁹ Misleitend zijn bijvoorbeeld oude stadskarten, waarop kerkhoven met kruisjes in nette rijen zijn gemarkeerd. Kruisjes die er in werkelijkheid niet of nauwelijks waren. Dat er op die ‘pokdalige veldjes’ niet altijd sprake was van een sacrale sfeer, moge blijken uit de regelgeving van het bisdom Luik – waar een groot deel van het huidige Limburg onder viel – dat in 1288 bepaalde dat er op kerkhoven in het bisdom geen vergaderingen, markten, danspartijen of andere volksvermaken gehouden mochten worden. Ook andere auteurs hebben gewezen op het soms weinig sacrale gebruik van kerkhoven in de Middeleeuwen en later.⁴⁰

Zonde en oordeel

✚ De christelijke begraafcultuur zoals die deels nog bestaat, lijkt haar vorm te hebben gekregen vanaf de achtste eeuw. In de tweede helft van die eeuw werden onder de Karolingische vorsten diverse christelijke rituelen – zowel uit de Gallische als Romeinse traditie en dikwijls beïnvloed door Ierse missionarissen – verenigd en geconsolideerd.⁴¹ De Karolingische vorsten en hun geestelijke adviseurs stuurden bewust aan op een christelijke maatschappij, verenigd in het gebruik van de Romeinse liturgie en haar trouw aan koning en paus.⁴² Zo verplichtte Karel de Grote aan het einde van de achtste eeuw de overwonnen Saksen hun doden op kerkhoven rond kerken te begraven en verbood hij crematie.⁴³ In dezelfde eeuw won ook de zogenaamde ‘votiefmis’ of ‘missa privata’, oorspronkelijk voor geestelijken maar later ook voor leken, sterk aan belang.

Cellebroederskapel Maastricht.

Tegen het einde van de zesde eeuw was, gestimuleerd door paus Gregorius I ‘de Grote’ (590–604), onder christenen de overtuiging ontstaan dat elke dode, alvorens in de hemel te komen, eerst een fase van ‘zuivering’ (van zonden) diende te ondergaan, zonder overigens dat er al sprake was van het begrip ‘vagevuur’. Nabestaanden zouden in deze fase, via missen waarin voor de overledene geboden werd het lot van diens ziel positief kunnen beïnvloeden. Het geloof in de mis als ‘verlosser van de ziel uit zijn lijden in het hiernamaals’ groeide in de zevende en achtste eeuw sterk.⁴⁴ Het gebruik van missen voor overledenen verspreidde zich door heel het Karolingische Rijk.⁴⁵ Rond 750 ontstonden er ook steeds meer ‘broederschappen’ in kloostergemeenschappen die met andere kloosters afspraken op geregelde tijden voor het zielenheil van elkaars overledenen te bidden.⁴⁶ In het derde kwart van de negende eeuw kwam er in het Karolingische Rijk één samenhangend

³¹ Bronswijk, *Christelijke symbolen*, 176.

³² A. Schutte, ‘Roermond Christoffelkathedraal. Een archeologische opgraving’, *ADC Rapport 482* (Amersfoort 2006) 12–20 en C. van Dyck, ‘Dodenakker Vrijthof in beeld’, in: *Dagblad De Limburger* (editie Maastricht) 23–09–2009.

³³ Sörries (red.), *Grotes Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur*, Band 1, 68 en Bronswijk, *Christelijke symbolen*, 63.

³⁴ Van Caster en Op de Beeck, *De grafkunst*, 8.

³⁵ Van noord naar zuid in de provincie Limburg is deze voorkeur voor beschreven graflocaties te zien op de parochiale kerkhoven van ondermeer Mook, Broekhuizen, Kessel, Buggenum, Grathem, Heel, Thorn, Wessum, Linne, Neeritter, Stevensweert, Holtum, Buchten, Jabeek, Genhout,

Hulsberg, Oud-Valkenburg, Limmel, Wijlre, Bemelen, Margraten, Mechen, Gronsveld, St. Geertruid, Vijlen, Epen, Mheer, Eijsden-Breust en Eijsden-Vroenhof. (Waarnemingen door de auteur in oktober 2008 en februari 2009). Vooral dus in Zuid- en in geringere mate in Midden-Limburg. Dat deze voorkeur nauwelijks nog te zien is ten noorden van Venlo, is voornamelijk te wijten aan het feit dat in Noord-Limburg tijdens – de nadagen van – de Tweede Wereldoorlog een groter aantal kerken onherstelbaar beschadigd werd. Na de oorlog werden deze vervangen door nieuwe kerken. Oude parochiale kerkhoven verdwenen zo of veranderden na een nieuwe aanleg ingrijpend van uiterlijk. Zie: A. van Rijswijk, *De verwoeste kerken van Limburg* (Roermond 1946) 8–24.

³⁶ Paxton, *Christianizing death*, 126.

³⁷ N. Fischer en M. Herzog, *Nekropolis. Der Friedhof als Ort der Toten und der Lebenden*, *Ireer Dialoge band 10* (Stuttgart 2005) 28 en 38, Ariès, *Het heeld van de dood*, 29, en R. Sörries e.a., *Raum für Tote. Die Geschichte der Friedhöfe von den Gräberstrassen der Römerzeit bis zur anonymen Bestattung* (Braunschweig 2003) 32 en 38.

³⁸ W. Stöcker, *Die letzten Räume. Sterbe- und Bestattungskultur im Rheinland seit dem späten 18. Jahrhundert* (Keulen 2006), 220.

³⁹ Stöcker, *Die letzten Räume*, 93.

⁴⁰ J. Habets (voortgezet door W. Goossens), *Geschiedenis van het tegenwoordig biddom Roermond en van de biddommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan deel I* (Roermond 1875–1927) 330–331, Ariès, *Het uur*

van onze dood, 72–77 en Sörries, *Grotes Lexikon*, 170. Directe verwijzingen in bronnen naar dit soort gebruik van kerkhoven zijn zeldzaam, maar ook voor Limburg en omliggende gebieden niet onbekend. Zie voor Den Bosch bijvoorbeeld het eerder vermelde M. Portegies, *Dood en begraven in 's-Hertogenbosch*, 33–42.

⁴¹ Paxton, *Christianizing death*, 92.

⁴² Ibidem, 93.

⁴³ Ibidem, 95.

⁴⁴ Ibidem, 66–67.

⁴⁵ Ibidem, 98.

⁴⁶ Ibidem, 99.

Memorieteken Eva van Boetberg, Petruskerk Sittard.

⁴⁷ Ibidem, 170.

⁴⁸ Ibidem, 194 en 200.

⁴⁹ T. Boase, *De dood in de middeleeuwen. Sterfelijkheid, oordeel en aandenken* (Bussum 1974) 46 en 50. Dit werk is een vertaling van T. Boase, *Death in the Middle Ages. Mortality, judgment and remembrance* (London 1972), G. Derksen en M. van Mousch, *Handboek voor het hiernamaals. Reizen naar hemel en hel* (Amsterdam / Antwerpen 2004) 171, Sörries, *Grosses Lexikon*, 84–85 en Spierenburg, *De verbroken betovering*, 175.

^{50a} *Katechismus van de Katholieke Kerk*.

(Utrecht 1995), 230–231.

⁵⁰ T. van Bueren, *Leven na de dood. Godelen in de late Middeleeuwen* (Turnhout 1999) 22, Spierenburg, *De verbroken betovering*, 79 en Boase, *De dood in de middeleeuwen*, 59.

⁵¹ Boase, *De dood in de middeleeuwen*, 126.

⁵² Derksen en Van Mousch, *Handboek voor het hiernamaals*, 194–199.

⁵³ Boase, *De dood in de middeleeuwen*, 53–54.

⁵⁴ Ariès, *Het uur*, 169 en Lamberts, 'De Rooms-katholieke uitvaart-liturgie', 123–124.

⁵⁵ Stöcker, *Die letzten Räume*, 222–223.

⁵⁶ Ariès, 170 en Sörries, *Grosses Lexikon*, 10.

⁵⁷ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 175.

⁵⁸ Ariès, *Het uur van onze dood*, 186.

⁵⁹ Ariès, 186 en Paxton, 179.

⁶⁰ H. Kok, *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland* (Lochem 1970) 229 en van dezelfde auteur: *Thanatos. De geschiedenis van de laatste eer* (Hoeswijk-Dinther 2005) 199–200.

⁶¹ G. Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559–1853* (Nijmegen 1994) 459–460.

⁶² R. Sörries e.a., *Raum für Tote*, 71.

⁶³ Stöcker, *Die letzten Räume*, 223.

⁶⁴ Fischer en Herzog, *Nekropolis*, 33 en Sörries e.a., *Raum für Tote*, 63.

⁶⁵ P. Pasture, 'De houding tegenover sterven en begraven in de achttiende eeuw. Een onderzoek met betrekking tot de stad Leuven', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987), 208.

⁶⁶ H. Saaltink, 'Om de plaats van het graf', in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 1987, 16–17 en 28–29.

christelijk ritueel tot stand voor de fase van 'ernstige ziekte tot en met begrafenis'.⁴⁷ En hoewel dat volledige ritueel aanvankelijk alleen bij de geestelijke elite in gebruik was, verspreidde het zich in de periode 900–1100 ook onder leken.⁴⁸

¶ In de twaalfde eeuw werd het idee van een louterend verblijf in het 'vagevuur', een 'tussenstation' op weg naar de hemel, opgenomen in de christelijke theologie. Op het concilie van Lyon in 1274 aanvaardde paus Gregorius x de leer over het vagevuur officieel. In 1439 werd zij nog eens bevestigd op het concilie van Florence en in 1563 op het concilie van Trente.⁴⁹ Zij die sterven in de genade en de vriendschap van God, maar nog niet volkomen gelouterd zijn, ondergaan, hoewel ze reeds van hun eeuwig heil verzekerd zijn, na hun dood een loutering ten einde de noodzakelijke heiligheid te verwerven om in de vreugde van de hemel te kunnen binnengaan. De kerk noemt deze laatste loutering van de uitverkorenen, die geheel verschillend is van de straf van de verdoemden, *vagevuur*.^{49a} Het lezen van missen voor het zielenheil van individuele overledenen werd er nog verder door gestimuleerd.⁵⁰ Het paaskarakter van het christelijke sterven raakte zo geleidelijk op de achtergrond. Deze vrees voor het (laatste) oordeel werd treffend geïllustreerd door de hoogstwaarschijnlijk uit de eerste helft van de dertiende eeuw daterende sequentie 'Dies irae', waarin beschreven wordt hoe een toornige God als rechter op de 'Dag des Oordeels' over de mens zal oordelen. Maar bovenal door de vele kunstvoorstellingen met als thema de dood die in de late Middeleeuwen vervaardigd werden. De beelden die in deze

voorstellingen van de dood en het hiernamaals werden geschetst, zouden de opvattingen van gelovige christenen nog lang beheersen: 'Ongelukkigerwijs voor het christendom werd die gerechtigheid visueel uitgebeeld in zulke indringende en geniale voorstellingen van hemel en hel dat deze het denken over het leven in het hiernamaals te lang hebben overheerst. De middeleeuwse voorstelling van de hel heeft wellicht bij tijd en wijle gewerkt als een nuttig middel tot afschrikking; maar hij is ongetwijfeld het grofste voorbeeld geweest van een geestelijke verlaging der dingen tot antropomorfe wreedheden'.⁵¹ Misschien wel het beste voorbeeld hiervan zijn enkele werken van Jeroen Bosch (1450–1516).⁵² In ontwikkelde kringen had de beschrijving die Dante Alighieri aan het begin van de veertiende eeuw in zijn *Divina Commedia* van 'hel, vagevuur en Paradijs' gaf grote invloed op het beeld dat zij hadden van het hiernamaals.⁵³

¶ Gelovigen raakten er nu nóg sterker van overtuigd dat gebeden van levenden het lot van de doden zouden kunnen verzachten.⁵⁴ De 'redding van de ziel' werd het centrale kenmerk van de middeleeuwse dodencultuur en was onlosmakelijk verbonden met de begraving op kerkhoven rond kerken, 'ad sanctos'.⁵⁵

¶ Voor de christelijke overledenen *gezamenlijk* was intussen het al eerder genoemde Allerzielen ontstaan, aanvankelijk gevierd op per regio verschillende data, maar in de elfde eeuw (1048) voor het Latijnse westen vastgelegd op 2 november.⁵⁶ De rol van de geestelijkheid bij het begraven van doden nam in diezelfde elfde eeuw flink toe. Priesters, die tot dan toe een ondergeschikte rol had-

den gespeeld bij de gebeurtenissen rond het sterven namen nu, vanaf de twaalfde eeuw, de leiding ervan in handen. Spierenburg spreekt in dit verband van de 'clericalisering van de dood'.⁵⁷ In de dertiende eeuw werd het gebruikelijk om op de dag van de begrafenis – meestal daags na het overlijden – een kerkdienst te houden die een vervolg kreeg bij het graf met een laatste absoute.⁵⁸ Ariès stelt dat het pas vanaf het einde van de zeventiende eeuw normaal werd dat het lijk tijdens de begrafenisdienst in de kerk aanwezig was, maar Paxton geeft aan dat dat al in de Karolingische tijd het geval was.⁵⁹ Niet alleen geestelijken hielden zich overigens bezig met begraven. In de veertiende eeuw werden 'broederschappen' actief, zoals de 'Cellebroeders', een lekenbroederschap die onder meer begrafenissen van armen regelde. Zeker in tijden van besmettelijke ziekten waren de diensten van broederschapen als deze onmisbaar omdat grote aantallen doden de maatschappelijke structuur ontwrichtten. In 1468, vlak na hun officiële kerkelijke erkenning, waren Cellebroeders actief in Venlo en Maastricht. In die laatste stad herinnert de Cellebroederskapel aan hun bestaan.⁶⁰

¶ De Middeleeuwen zagen de christelijke begraafcultuur zoals die tot ver in de twintigste eeuw in West-Europa heeft bestaan, geboren worden. Hoewel niet alle elementen uit die begraafcultuur even precies gedateerd kunnen worden – een probleem dat zich bij menselijke overgangsrituelen, *'rites de passage'* breder voordoet – kan wel gesteld worden dat de christelijke begraafcultuur tussen de tweede helft van de Middeleeuwen en de tweede helft van de twintigste eeuw in

grote lijnen onveranderd bleef.

¶ De Reformatie, die de christelijke kerk op haar grondvesten deed schudden, liet haar sporen ook na in de begraafcultuur: '*Ook het geloof in een zielen-louterend vagevuur, dat nauw verbonden was met de door de hervormers verafschuwde aflatenpraktijk van de katholieke kerk, werd afgewezen. De gewoonte van liturgische voorbeden voor het zieleheil van de overledenen was derhalve in protestantse ogen onaanvaardbaar: over de gestorvene werd immers terstond het oordeel Gods uitgesproken, met alleen Christus als middelaar, zonder tussenkomst van heiligen of kerk. In het protestantisme werd de dodenmis daarom afgeschaft.*'⁶¹ Protestanten geloofden niet in het louterende vagevuur en het nut van gebeden voor overledenen. Ze gingen over tot een aanzienlijke versobering van de rituelen rond het sterven en de dood. De vanaf de vroege Middeleeuwen gebruikelijke verbondenheid tussen kerk en kerkhof werd niet meer noodzakelijk geacht. De rol van heiligen als 'bemiddelaars' tussen de doden en de oordelende God werd, zoals boven reeds gesteld in de protestantse theologie afgewezen. 'Redding van de ziel' door het begraven 'ad sanctos' werd daarmee in feite als onmogelijk beschouwd.⁶² Wolfgang Stöcker heeft in dat verband opgemerkt dat kerkhoven vanaf toen van 'Ort des Seelenheils' werden tot – uiteindelijk in de negentiende eeuw – begraafplaatsen als 'Forum des Prestigedenkens'.⁶³ In de zestiende en zeventiende eeuw werden veel kerkhoven in protestantse gebieden dan ook 'losge maakt' van de kerk en ontstonden de eerste begraafplaatsen buiten de stads-

centra. In Duitse gebieden waren deze zogenaamde '*Gottesacker*' eerder regel dan uitzondering, hoewel als oorzaken voor het ontstaan ervan naast de Reformatieleer ook demografische druk en hygiënische problemen – en de angst daarvoor – genoemd worden.⁶⁴ Dat neemt niet weg dat in de meeste protestantse gebieden het begraven bij en in de kerk gewoon door bleef gaan. Weliswaar verschilde het aantal personen dat in de kerk werd begraven van streek tot streek en konden er zelfs binnen eenzelfde stad vrij aanzienlijke verschillen voorkomen⁶⁵, ook de protestantse elite had blijkbaar behoefte aan de prominente laatste rustplaats die de kerk toch bleef. Onderzoek voor de plaatsen Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen heeft uitge-wezen dat de gereformeerden daar zelfs aan het begin van de negentiende eeuw (1804) nog steeds streefden naar een graf *in* de kerk, een streven dat niet alleen voortkwam uit de religieuze oorsprong van die praktijk – het begraven ad sanctos en apud ecclesiam – maar ook werd ingegeven door de 'sociale meerwaarde' die zo'n graf vanwege de hoge eraan verbonden kosten had. Een graf in de kerk was immers voor weinig mensen bereikbaar en dus een erg gewilde manier van begraven voor de plaatselijke elite.⁶⁶ En de kerken waren op hun beurt natuurlijk blij met de eraan verbonden inkomsten. Een heel bekend voorbeeld van zo'n graf in een protestantse kerk is dat van zeeheld Michiel de Ruyter in de Amsterdamse Nieuwe Kerk, voltooid in 1681. De protestantse soberheid in het begraven was in de praktijk dus minder groot dan in theorie, hetgeen verder ook blijkt uit

‘Het openen van een graf
in de St. Jan te Den Bosch
in 1778’.

⁶⁷ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 191.

⁶⁸ Ariès, 57–58.

⁶⁹ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 188.

⁷⁰ Lamberts, 'De Rooms-katholieke uitvaartliturgie', 123–124.

⁷¹ W. Munier, 'Over begraven en begraafplaatsen in de Landen van Overmase gedurende de Staatse Tijd (1632–1795)', in: *Jaarboek van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, deel 144* (2008) 57–96.

⁷² Respectievelijk J. Rats, *De lieve vrouw in 't Zand. Haar beeld, haar verering, haar wonderen* (Roermond 1935) 128–129, Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond*, 11, 421 en 111, 404 en G. Venner (red.), *Roermond. Stad met verleden. Negen hoofdstukken over Roermondse geschiedenis* (Roermond 1985) 147.

bronnen over 17e-eeuwse begrafenissen in Franse en Duitse gebieden. Het luiden van klokken, rouwkleding, lange begrafenistoeten, statusverhogende deelname van notabelen als 'rouwers' en grafredes waren bij aanzienlijke protestanten geen uitzondering.⁶⁷ Het protestantse begraven bleef zo vooral een kwestie van status en geld. Net als het katholieke, kennelijk tegen de zin van de hoogste kerkelijke leiders. Nieuwe, contra-reformatorische concilies in Rouen (1581) en Reims (1683) definieerden immers helder welke selecte groep 'naar de geest en de letter van het oude recht' recht had op een graf in rooms-katholieke kerken, maar de praktijk maakte de kerkelijke regels bij voorbaat kansloos.⁶⁸ In meer dan zeventig procent van de Parijse testamenten uit de periode 1650–1700 werd de wens uitgedrukt om in de kerk begraven te worden.⁶⁹ Zestiende- en zeventiende-eeuwse grafstenen en epitafen in zowel protestantse als katholieke kerken vormen het bewijs voor de hardnekkigheid van het begraven in de kerk. Een mooi voorbeeld van zo'n zeventiende-eeuwse epitaaf is te bewonderen in de Sittardse Grote of Sint Petruskerk, het 'memorie-teken' voor de adellijke Eva van Boetberg.

¶ De gebruiken en leer van de katholieke kerk kenden intussen weinig verandering. Het *Rituale Romanum* uit 1614 bevestigde niet alleen de sinds de negende eeuw in gebruik zijnde samenhangende rituelen rond dood en begravenis, maar legde ook de nadruk op de menselijke zondigheid en het oordeel Gods daarover.⁷⁰ Die nadruk op zonde en het oordeel van God zou in het katholieke

Limburg tot na de Tweede Wereldoorlog kenmerkend blijven voor de omgang met de dood. Het paaskarakter van het christelijke sterven raakte in de ervaring van de meeste 'gewone' christenen op de achtergrond. Meer dan in de oorspronkelijke en officiële kerkelijke leer bedoeld was.

¶ 'Christelijke begraafcultuur' werd dus vanaf de Reformatie, rooms-katholieke of protestantse begraafcultuur. In delen van het huidige Limburg die in de Staatse Tijd (1632–1795) bij de Republiek hoorden, ontstonden er wel eens conflicten over het bijzetten van katholieke doden in graven binnen kerken die door protestanten gebruikt werden. Maar in het algemeen konden katholieke overledenen gewoon begraven worden in de kerken van de Staatse 'partages', zeker als een katholieke familie daar grafrechten bezat.⁷¹ In Spaans gebleven gebieden bestonden dit soort problemen natuurlijk niet of nauwelijks. In Roermond, in die tijd zo'n vijfduizend inwoners tellend, waren halverwege de zeventiende eeuw acht begraafplaatsen in gebruik.⁷² Begravenissen waren regelmatig aanleiding voor conflicten tussen het kerkelijke gezag en vooral kloosters. In 1695 bepaalde bisschop Reginaldus Cools dat begravenissen in Roermond zoveel mogelijk 's morgens plaats dienden te vinden en dat uitzonderingen – 'Hoe later de begravenis, des te deftiger' werd het motto – slechts met toestemming van de geestelijkheid toegestaan konden worden. In 1751 werd de gardiaan van het Minderbroedersklooster bijna uit zijn ambt en het diocees gezet toen hij, tegen de bisschoppelijke richtlijn uit 1695 in,

op eigen houtje iemand laat in de middag liet begraven.⁷³ Toch kregen regelmatig edelen, bisschoppelijke goedkeuring om begrafenisplechtigheden in de namiddag te houden. De heer Van Gastendonck, de baron Van Baexem, de gravin Van Schellart, de graaf Van Hoensbroeck en de graaf Van Schaesberg werden 's middags in of vanuit Roermondse kerken en kloosters begraven.⁷⁴ Deze feiten passen prima in hun tijd, de tijd van de door 'exuberante en uiterlijke vroomheid, teatraal ceremonieel en majestueuze begravenissen' gekenmerkte 'barokke dood.'⁷⁵ In de neiging om laat op de dag te begraven, overigens zowel onder katholieken als protestanten populair⁷⁶, zou men een voorafspiegeling kunnen zien van het kerkelijke klassensysteem zoals dat tot ongeveer 1970 in het bisdom Roermond – en erbuiten – gehanteerd werd. Binnen elke klasse waren de latere misen duurder dan de vroege.⁷⁷

¶ Na het Concilie van Trente (1545–1563) kwamen er in de katholieke kerk – deels als reactie op de Reformatie – nieuwe pastorale en devotionele praktijken in zwang die tot gevolg hadden dat veel kerkgebouwen moesten worden uitgebreid. Dat ging meestal ten koste van de aan de kerken grenzende kerkhoven.⁷⁸ In de twee eeuwen volgend op het concilie ontstonden nieuwe begraafplaatsen die verder van het kerkgebouw lagen. Het begraven ad sanctos en apud ecclesiam, de eeuwenoude christelijke traditie, werd heel geleidelijk verlaten. De band tussen kerk en kerkhof werd zwakker.

Verlichting?

¶ In de loop van de achttiende eeuw ontstond, onder invloed van de Verlichting, een streven om begraafplaatsen buiten de steden te situeren. Vooral hygiënische motieven speelden hierbij een rol. Er rees verzet tegen het begraven in kerkgebouwen en de centra van steden. Kerken raakten steeds 'voller' en het met grote regelmaat openliggen van kerkvloeren vanwege begravenissen werd hoe langer hoe meer een bron van ergernis. Kerkbezoekers en priesters klaagden over stank en medici lieten zich uit over de mogelijke gevaren van een dergelijke wijze van begraven.

¶ Kerkelijke autoriteiten verzetten zich echter, dikwijls gesteund door bezitters van graven in kerkgebouwen, lange tijd tegen een verbod op het begraven in kerkgebouwen en op kerkhoven in centra van steden. Toch zou de kerk haar verzet uiteindelijk moeten opgeven. In 1751 werd het begraven in kerken verboden in Oostenrijk, in 1775 in Frankrijk.⁷⁹ In verscheidene Duitse gebieden kwam het vanaf de jaren 1770 ook tot een verbod.⁸⁰ En hoewel deze verboden lang niet meteen en overal werden nageleefd, had het begraven ad sanctos en apud ecclesiam zijn langste tijd gehad. Ook vóór het uitvaardigen van de verboden was er zeer waarschijnlijk al een afname van het begraven in kerken op gang gekomen. Voor de stad Leuven is deze daling heel duidelijk zichtbaar vanaf het tweede kwart van de achttiende eeuw.⁸¹ Tegelijkertijd kende de praktijk van missen voor het zielenheil van overledenen in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw een 'geweldige terugval'⁸²

Begravenis rond 1840
in een onbekende Duitse plaats.
Op de begraafplaats, duidelijk buiten
de stad gelegen, zien we weinig en tamelijk
verspreide graftekens. Een duidelijk
kostbaarder grafteken bevindt
zich op de achtergrond tegen de
muur. Saillant detail: de puur
mannelijke aanwezigheid.

⁷³ Ibidem, II, 421.

⁷⁴ Ibidem, 422.

⁷⁵ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 186.

⁷⁶ H. Saaltink, 'Om de plaats van het graf', in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 1987, 16–17.

⁷⁷ Het kerkelijke klassensysteem in het bisdom Roermond en de formele afschaffing ervan in 1965 werden door de auteur eerder uitgebreid beschreven in: M.G.M. Heemels, 'Een gradatie in standen...' *Rooms-katholieke begraafcultuur in Roermond 1920–1985* (Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1997).

⁷⁸ Ariès, 332–333.

⁷⁹ H. Kok, A. Wille en G. Boerhof, *Begraven en begraafplaatsen. Monumenten van ons bestaan* (Utrecht 1994) 29.

⁸⁰ Stöcker, *Die letzten Ritime*, 338.

⁸¹ P. Pasture, 'De houding tegenover sterven en begraven in de achttiende eeuw. Een onderzoek met betrekking tot de stad Leuven', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987), 207 en 209–212.

⁸² Ibidem, 217.

Classificatie van bestelde kerkdiensten in het bisdom Roermond, 1938.

BESTELDE HOOGMISSEN, JAARGETIJDEN, UITVAART- OF ZESWEKENDIENSTEN.									
	Celebrant	Pars par.	Diac. Subd.feder	Koster Org.feder	Voorzanger	Orgeltrapper	Misd.samen	Kerk	Totaal
I^e KLASSE									
Vóór 9 uur . .	f 4.—	0.50	2.—	0.80	0.80	0.50	0.40	1.50	13.30
Te 9 uur . . .	- 5.—	1.—	2.25	0.90	0.90	0.60	0.50	1.75	16.05
Te 9.30 uur . .	- 6.—	1.50	2.50	1.—	1.—	0.70	0.60	2.—	18.80
Te 10 uur . . .	- 8.—	2.—	3.—	1.25	1.25	0.80	0.70	2.25	23.50
Te 10.30 uur en later . . .	-10.—	2.50	3.50	1.50	1.50	1.—	0.80	2.50	28.30
IIe KLASSE									
Vóór 9 uur . .	f 3.50	0.50	1.—	0.80	0.80	0.50	0.40	1.50	10.80
Te 9 uur . . .	- 4.—	1.—	1.25	0.90	0.90	0.60	0.50	1.75	13.05
Te 9.30 uur . .	- 5.—	1.50	1.50	1.—	1.—	0.70	0.60	2.—	15.80
Te 10 uur . . .	- 7.—	2.—	2.—	1.25	1.25	0.80	0.70	2.25	20.50
Te 10.30 uur en later . . .	- 8.—	2.50	2.50	1.50	1.50	1.—	0.80	2.50	24.30
IIIe KLASSE									
Vóór 9 uur . .	a. f 2.75	0.25	—	0.30	0.30	0.10	0.10	0.40	4.50
b. . .	- 3.—	0.25	—	0.70	0.70	0.10	0.10	0.40	5.95
c. . .	- 3.25	0.25	—	0.75	0.75	0.25	0.20	0.50	6.70
Te 9 uur . . .	- 3.50	0.50	—	0.80	0.80	0.30	0.25	0.60	7.55
Te 9.30 uur . .	- 4.—	0.75	—	0.90	0.90	0.40	0.30	0.70	8.85
Te 10 uur . . .	- 6.—	1.—	—	1.—	1.—	0.50	0.40	0.80	10.70
Te 10.30 uur en later . . .	- 7.—	1.50	—	1.25	1.25	0.75	0.50	0.90	14.40

graafplaatsen was dit meestal een kapel. Naast een hoogkruis of kapel verscheen er op het centrale punt van de begraafplaats ook dikwijls een Calvarieberg.⁹⁹ In of rond de kapel of Calvarieberg werden in het algemeen priesters begraven, wier graven andere plaatselijke prominenten ‘aantrokken’. Men zou dit gemakkelijk kunnen zien als een voortzetting, weliswaar in gewijzigde vorm, van het begraven ad sanctos. Maar nog kenmerkender dan de strakke indeling was de hantering van begraafklassen. In een maatschappij die zó doordrongen was van ‘burgerlijk zelfbewustzijn’, was classificatie eigenlijk vanzelfsprekend. In kerkdiensten was dit onderscheid al langer gebruikelijk. Het is moeilijk het ontstaan van begraafklassen op

genschap – bijvoorbeeld het recht om begraving van bepaalde personen te weigeren – over haar deel van de algemene begraafplaats. Meestal was er ook een apart, ongewijd deel voor mensen die volgens de regels van de katholieke kerk niet in gewijde aarde mochten worden begraven, die dat zelf heel bewust niet gewild hadden of waarvan de nabestaanden daar iets op tegen hadden. Zo liet de bekende socialist Willem Vliegen in 1892 een van zijn kinderen begraven op het ongewijde ‘socialistisch grafveld’ van de begraafplaats aan de Tongerseweg in Maastricht.⁹⁴ In Roermond stond dit ‘algemene deel’ van de begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ bekend als de ‘verlaore kirkhaof’, tot aan het begin van de jaren 1960 de begraafplaats voor de ‘verloren zielen’. Het gelijkheidsideaal uit de Verlichting werd dus op de nieuwe eind achttiende-, begin negentiende-eeuwse begraafplaatsen verre van volledig verwezenlijkt. In de loop van de negentiende eeuw zou het gelijkheidsideaal op de meeste grote begraafplaatsen zelfs weer volledig uit beeld verdwijnen. Vormde de overgang van kerkhoven naar buiten de steden aangelegde begraafplaatsen dus voor wat betreft de uitdrukking van statusverschillen nauwelijks een breuk, voor de band van de kerk met het begraven was dat wel het geval. Niet alleen ontving zij uit de nieuwe gemeentelijke begraafplaatsen fors minder of geen inkomsten, óók kwamen de doden – letterlijk – verder van haar af te liggen.

Algemene begraafplaatsen: ‘burgerlijk zelfbewustzijn’ en classificatie

De negentiende eeuw schiep – zeker in steden – een burgerij die haar zelfbe-

zouden brengen –, geometrische ordening, met op vele begraafplaatsen de eerste echte ‘rijgraven’ en regelmatigheid moesten het idee versterken dat in de dood mensen elkaars gelijken zijn.⁸⁹ Ook het edict van Jozef II verbood het oprichten van graftekens, anders dan tegen de buitenmuren van begraafplaatsen.⁹⁰ Toch moeten we de invloed van de Verlichting op het uiterlijk van begraafplaatsen niet overschatten. Het grasveld en de geometrie als uitdrukking van gelijkheid werden weliswaar door diverse architecten gepropageerd, maar in de praktijk waren er weinig zuivere voorbeelden van die visie.⁹¹ En het verschil tussen arm en rijk(er) uitte zich weliswaar op de nieuwe begraafplaatsen minder dan voorheen, maar het verdween zeker niet. Op vele begraafplaatsen konden grafmonumenten – en vaak complete familiegraven – aangelegd worden tegen de binnenmuren, geheel volgens het ‘Camposanto-idee’, dat de begraafplaats vormgaf als een ‘heilig veld’ met aan de binnenzijde van de ommuring arcaden met ruimte voor rijke grafmonumenten. Daarbij komt nog dat op veel van de in deze tijd aangelegde begraafplaatsen gekozen werd voor een indeling van geometrische ruimten in afzonderlijke grafvelden, deels bestaande uit rijgraven, deels uit ‘bijzondere gedeelten’ voorbestemd voor de aanleg van koop- of familiegraven.⁹² Een indeling die als typisch voor de negentiende-eeuwse ‘burgerlijke begraafcultuur’ gezien kan worden.⁹³

Tenslotte werden op de meeste buiten de steden aangelegde begraafplaatsen de verschillende religies van elkaar gescheiden. Elk kerkgenootschap behield zeg-

zekere Jacobus Bosch als laatste begraven.⁸⁶

Het verbod op het begraven in kerken werd in een napoleontisch decreet uit 1804 nog eens herhaald. Het begraven in kerken werd per 1 januari 1829 in het Koninkrijk der Nederlanden verboden. De praktische uitvoering van dit verbod liet overigens her en der nog langere tijd op zich wachten. De enige uitzondering op het verbod van 1829 gold voor de koninklijke familie, die haar overledenen nog steeds mag begraven in haar grafkelder in de Nieuwe Kerk te Delft. Wat haar zelf nooit gelukt was, moest de rooms-katholieke kerk zich nu laten opleggen. Verlichting en secularisering waren, óók voor haar, niet van elkaar te scheiden. In sommige steden, zoals in Sittard waar pas in 1839 een begraafplaats buiten de stadswallen in gebruik genomen werd⁸⁷, maar vooral op het platteland bleef het begraven op bij de kerk gelegen kerkhoven echter nog lange tijd normale praktijk.

De nieuwe begraafplaatsen, aangelegd buiten de steden, werden vrijwel overal in meer of mindere mate beïnvloed door verlichtingsidealen. De natuur speelde een belangrijke rol in dit denken en zou uitdrukking moeten geven aan een ‘vrije, gelijke en humane samenleving.’ Begraafplaatsen moesten daarom ook als park, een rustig ‘toevluchtsoord’ gezien worden.⁸⁸ Vooral het idee van menselijke gelijkheid, nog eens versterkt door de idealen van de Franse Revolutie, was bepalend voor het uiterlijk van diverse laat- achttiende- en vroeg negentiende-eeuwse begraafplaatsen. Groene grasvelden zonder grafmonumenten – die immers statusverschillen tot uitdrukking

^[8] M. Heemels e.a., *Den Aje Kirkhaof*, 9–10.

^[9] Ibidem, 12–13.

^[10] P. Hamans, *Geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland. Deel I. Van missionering tot herstel van de hiërarchie in 1853* (Brugge 1992) 376 en R. de la Haye en P. Hamans, *Bisdom langs de Maas. Geschiedenis van de kerk in Limburg* (Roermond 2009) 204.

^[11] Verslag vicaris Bosch van zijn verbanning naar het eiland Rhé in 1798, in: *Limburgs Jaarboek deel I* (1894), 156 e.v. De handgeschreven pagina met de vermelding van de laatste begrafenis in de Christoffelkathedraal is los en zonder duidelijke connectie toegevoegd aan het originele verslag dat zich bevindt in de collectie van Jos Drehmanns (Roermond).

^[12] J. Theunisse, ‘De totstandkoming van de Sittardse begraafplaats buiten de wal (1839–1922)’, in: *Historisch Jaarboek voor het land van Zwentibold* 2000, 93.

^[13] Fischer, *Vom Gottesacker zum Krematorium*, 54–55.

^[14] Fischer en Herzog, *Nekropolis*, 38.

^[15] Heemels e.a., *Den Aje Kirkhaof*, 11.

^[16] Fischer, *Vom Gottesacker zum Krematorium*, 52.

^[17] Ibidem, 54.

^[18] Stöcker, *Die letzten Räume*, 73.

^[19] *Maas- en Roerbode*, 2 augustus 1892, 3.

^[20] Spijkenburg, *De verbroken betovering*, 186.

^[21] Ibidem, 187.

^[22] Fischer, *Vom Gottesacker zum Krematorium*, 62–65.

Rouwversiering in de Roermondse Christoffelkathedraal bij het overlijden van bisschop Drehmanns (1913).

kerkhoven en begraafplaatsen te dateren, maar zeker is dat het in de negentiende eeuw een algemeen verschijnsel werd, op zowel katholieke als protestantse dodenakkers. De oorsprong ervan moet ook gezocht worden in het al aanwezige voorbeeld van kerkelijke classificatie¹⁰⁰, maar vooral in het op veel nieuwe begraafplaatsen door de wereldlijke overheid ingevoerde verschil tussen

‘rijgraven’ en koopgraven.¹⁰¹ In de regel lagen de duurste graven goed zichtbaar aan de hoofdpaden, de goedkopere in het minder gemakkelijk zicht- en bereikbare midden van de afzonderlijke grafvelden.¹⁰² Er was in ieder geval een sterk verband tussen de prijzen van koopgraven en hun locatie op de begraafplaats.¹⁰³ ‘Burgerlijk zelfbewustzijn’ en religieuze motieven gingen bij de vormgeving van deze begraafplaatsen hand in hand. Verwezen zij hier weer naar Roermond, waar sinds 1870 drie en vanaf 1911 vier begraafklassen gehanteerd werden. Het ‘vier el’ brede hoofdpad deelt hier het eerste-klasse-gedeelte van de begraafplaats (koopgraven) in tweeën en komt uit bij de ‘Bisschoppenkapel’ die het centrum van een kruis vormt. De tweede-klasse-graven (duurste huurgraven) vormen hier de buitenste ring en de derde- en vierde-klasse-graven het binnendeel van de overige grafvelden.¹⁰⁴ Op het katholieke deel van de begraafplaats aan de Tongerseweg in Maastricht werd na een uitbreiding vanaf 1859 in drie klassen begraven.¹⁰⁵ De negentiende-eeuwse begraafplaats werd het ‘toneel’ van duidelijk zichtbare sociale en economische verschillen. In de laagste begraafklasse werden de armsten begraven, vaak in graven voor meerdere niet aan elkaar verwante overledenen en zonder enig herkenbaar grafteken. Een laatste rustplaats die niemand zichzelf of een ander toewenste en waarvan de afkeer, hoewel zelden publiekelijk geuit groot moet zijn geweest.¹⁰⁶

Vanaf het tweede kwart van de negentiende eeuw werd het classicisme als veel voorkomende grafstijl afgelost door de neogotiek. Deze ‘kerkelijke stijl’ mag

‘Nieuw zakelijk’ grafmonument.

duidelijk gezien worden als katholieke reactie op het door velen als ‘verlicht’ of zelfs ‘heidens’ betitelde classicisme.¹⁰⁷ In het naburige Rijnland, met name in Keulen droeg het gebruik van neogotische grafvormen zelfs een duidelijk politieke lading; het demonstreerde de afkeer van Keulse katholieken tegen het classicisme van het protestantse Pruisen.¹⁰⁸ Natuurlijk kan de opkomst van de neogotiek niet los gezien worden van het katholieke reveil zoals dat in dezelfde tijd in Nederland zijn beslag kreeg. De voor Nederland toonaangevende rol van de Roermondse architect Pierre Cuypers is in dit verband enkele jaren geleden nog eens sterk benadrukt.¹⁰⁹ In Limburg zijn de nodige neogotische

grafmonumenten bewaard gebleven. Vooral in steden, met name op de eerder vermelde begraafplaatsen aan de Tongerseweg in Maastricht en ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ in Roermond zijn er nog veel te vinden, maar ook op kleinere dorpskerkhoven zijn her en der nog ‘juweeltjes’ van neogotiek te bewonderen. Meestal betreft het hier grote, opvallende grafmonumenten, kenmerkend voor de (late) neogotiek. Ze kunnen natuurlijk voornamelijk aangetroffen worden op de graven van plaatselijke notabelen. Kenmerkend voorbeeld van zo’n opvallend, neogotisch grafmonument is dat van notaris Guillon en zijn echtgenote op het ‘oude kerkhof’ in Panningen. Aan het einde van de negentiende eeuw, vanaf ongeveer 1880, kreeg de neogotiek gezelschap van neoromaanse, neorenaissance- en neoclassicistische grafmonumenten.¹¹⁰

In de katholieke liturgie rond sterven en dood was ondertussen weinig veranderd. Hoewel de angst voor de hel sinds de Verlichting duidelijk afnam¹¹¹, bleef de nadruk op zonde en oordeel kenmerkend voor de omgang met de dood, zowel in de beleving van de gemiddelde gelovige als, wellicht meer dan bedoeld, in het handelen van priesters. De onaanstastbare status van het Latijn als kerktaal – een taal die door de ‘gewone sterveling’ niet begrepen werd en gevoelens van onwetendheid en onzekerheid in de hand gewerkt kan hebben – hield deze sombere kijk op de dood mede in stand. En ook het naar gelang de klasse variërende gebruik van zwarte rouwbekleding in de kerk tijdens begrafenisdiensten bevorderde het idee van de dood als begin van een nieuw en eeuwig leven

zeker niet. Toch stond de tijd voor wat betreft de omgang met de doden niet stil. Rond 1850 herleefde het crematie-idee en in 1873 vond in Milaan de eerste ‘moderne’ crematie plaats.¹¹² In de vrijzinnig-liberale Roermondse krant *De Volksvriend* werd een jaar later, in 1874 gepleit voor ‘lijkenverbranding’.¹¹³ Dat was ‘vloeken in de kerk.’ Tevergeefs voorlopig, want pauselijke decreten van 1886 en 1892 verboden crematie expliciet en het zou tot 1914 duren voordat de eerste crematie in Nederland plaatsvond. Het waren in 1971 overledenen uit de Heilig Hartparochie die als eerste Roermondse gecremeerd werden. In de Heilig Hart- en de Christoffelparochie groeide het aantal crematies vervolgens pas snel vanaf de jaren tachtig.¹¹⁴ Na de eerste crematie in Italië zouden crematies in Roermond en de meeste Limburgse parochies nog een eeuw op zich laten wachten.

Ook de rouwversiering tijdens begrafenissen werd voorzichtig onderwerp van kritiek. Hier gold al lange tijd: ‘Hoe duurder de dienst, des te zwarter de kerk’. En deze uitspraak betreft slechts de rouwversiering, die al naar gelang de gebruikte hoeveelheid betaald moest worden. Hetzelfde gold voor de duur van het klokgelui bij overlijden en begrafenissen en de gebruikte hoeveelheid kaarsenwas in de kerk. Zo werd bij de begrafenis van de Roermondse burgemeester Leurs in februari 1856 eenen-zeventig kilo en zes en een halve ons kaarsenwas (lees: kaarsen) gebruikt. Drie eveneens prominente stadgenoten moesten het rond dezelfde tijd stellen met iets minder: achtenzestig kilo en een halve ons aan kaarsen.¹¹⁵ Dit waren

Gelijkheid op de begraafplaats in Nederweert.

‘extra’ uitgaven. Los daarvan was de begrafenisdienst zelf verdeeld in verschillende klassen, net als andere te bestellen of te ‘stichten’ kerkdiensten. Overigens werden, ondanks de bisschoppelijke richtlijnen in het diocesis Roermond aangaande de indeling van

¹⁰⁰ Stöcker, *Die letzten Rituale*, 339.

¹⁰¹ Stöcker, *Die letzten Rituale*, 210.

Stöcker stelt hier dat de invoering van het ‘Reihen- und Kaufgrab’ in Keulen in 1829 aan de basis lag van de invoering van begraafklassen (in 1892).

¹⁰² Fischer, *Vom Götterreich zum Krematorium*, 84.

¹⁰³ Stöcker, *Die letzten Rituale*, 143.

¹⁰⁴ Heemels e.a., *Den Aje Kerkhof*, 19.

¹⁰⁵ S. Minis, *De laatste eer* (Maastricht 1994).

¹⁰⁶ Over de angst om in een ‘armengraf’ te belanden en de omgang van ‘armen’ met de dood in het algemeen is uitgebreid geschreven door onder andere J. Strange in haar proefschrift *Death, grief and poverty in Britain, 1870–1914* (New York 2005).

¹⁰⁷ I. Schild en E. Janssen, *Der Aachener Oxfriedhof* (Aken 1991) 84.

¹⁰⁸ Stöcker, *Die letzten Rituale*, 228.

¹⁰⁹ A. van Leeuwen, *Pierre Cuypers, Architect 1827–1921* (Zwolle 2007).

¹¹⁰ Schild en Janssen, *Der Aachener Oxfriedhof*, 83–96.

¹¹¹ Derksen en Van Mousch, *Handboek voor het hiernamaals*, 228.

¹¹² I. Franke, *Crematie in Nederland 1875–1955* (Utrecht 1989) 12.

¹¹³ *De Volksvriend*, 25 april 1874.

¹¹⁴ Heemels, *‘Een gudaat in standen...’*, 88.

¹¹⁵ Archief van de (hulp)parochie van de Onze lieve Vrouwe Kapel in ’t Zand (zich bevindende in het klooster der Redemptoristen te Roermond), kast A nummer A3. Het betreft hier de begrafenissen van respectievelijk J. Th. Van der Renne (1856), C.A.C. Petit d’ Oudenborgh (1860) en jonkvrouwe M.A.B.H. van Aefferden – Petit (1861). Allen stonden te boek als ‘rentenier’.

kerkdiensten in klassen, in niet alle Limburgse parochies gelijke tarieven gehanteerd. Volgens de bisschoppelijke richtlijn was de duurste dienst, een mis in de eerste klasse om 10.30 uur of later in 1938 ruim zes keer zo duur als de goedkoopste dienst, een mis in de derde klasse die vóór 9.00 uur 's morgens plaatsvond. Het zogenaamde ‘assisteren’ bij begrafenissen in de eerste klasse was op die manier voor priesters, vaak afkomstig uit naburige parochies, een aantrekkelijke bezigheid. Maar ook de parochianen hielden het systeem, in min- of meerdere mate, bewust in stand. Een mis met ‘drie heren’ die samen de mis opdroegen voor diens zielenheil, was voor elke welgestelde katholiek niet alleen een geruststellende keuze, maar vooral ook de manier om zijn economische en/of sociale positie in de parochie en de gemeenschap zicht- en hoorbaar te benadrukken.

¶ Vanaf de jaren 1920 nam de kritiek op de ‘zwarte mis’ echter fors toe, vooral

door religieuzen in het sinds 1918 versijnde *Tijdschrift voor Liturgie*, waarachter de zogenaamde ‘liturgische beweging’ schuilging. Op de eerste ‘liturgische dag’, in januari 1924 in Roermond, sprak de toenmalige plebaandeken Le Bron de Vexela de hoop uit dat *‘de liturgische vernieuwingen in de bestaande misstanden verandering zouden brengen.’*¹¹⁶ We mogen gerust aannemen dat hij de uitwassen van het kerkelijke klassensysteem en de ‘zwarte mis’ in het bijzonder als een van die ‘misstanden’ beschouwde. Desondanks zouden ook hier veranderingen nog decennia uitblijven.

Verlate Verlichting: uniformisering op begraafplaatsen en in de kerk

¶ Al voor, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog groeide de overtuiging dat mensen gelijk aan elkaar zijn. In Duitsland waren sinds de eeuwwisseling onder invloed van de zogenaamde *‘Friedhofsreformbewegung’* nieuwe ideeën over de aanleg en het uiterlijk van begraafplaatsen ontstaan. De ‘großbürgerlicher Grabmalkultur’ uit de negentiende eeuw werd steeds heviger bekritiseerd. Begraafplaatsen zouden meer gelijkheid moeten uitstralen, hetgeen men onder meer wilde bereiken door standaardisering van grafmonumenten en een beplanting die de homogeniteit op de begraafplaats zou moeten benadrukken. In de eerste decennia van de twintigste eeuw werden er in Duitsland steeds meer begraafplaatsen volgens deze visie vormgegeven.¹¹⁷ Men mag veronderstellen dat deze Duitse ontwikkelingen in Nederland, en zeker in Limburg niet onopgemerkt zijn gebleven. Tot stan-

daardisering van graven kwam het hier weliswaar niet, maar in de jaren twintig en dertig bracht een nieuwe grafstijl, de ‘Nieuwe Zakelijkheid’ de verwezenlijking van het gelijkheidsidee ook op veel Limburgse begraafplaatsen dichterbij. Deze Nieuwe Zakelijkheid kenmerkte zich door strakke lijnen, rechthoekige en vierkante vlakken, nauwelijks gesierd door opsmuk van welke soort dan ook. Eenvoud en soberheid van materiaal, uitgedrukt in functioneel beton verdrongen gaandeweg laat-neogotische, neoromaanse en neoclassicistische grafmonumenten. Links en rechts werd ook openlijk gepleit voor een dergelijke versobering op begraafplaatsen.¹¹⁸ Op grotere Limburgse begraafplaatsen is deze verandering in grafstijl duidelijk waar te nemen, vooral vanaf de jaren 1930.

¶ Na de Tweede Wereldoorlog zetten de ideeën van de *‘Friedhofsreformbewegung’* zich in Duitsland definitief door.¹¹⁹ En ook in ons land werd het gelijkheidsidee maatgevend voor veel nieuwe begraafplaatsen. Zo was men in Roermond vlak na de oorlog, in 1947 druk bezig met het vormgeven van een nieuwe begraafplaats, die de ‘volle’ begraafplaats ‘Nabij Kapel in ‘t Zand’ zou moeten opvolgen als plaatselijke dodenakker. De navolgende overwegingen daarover zijn ontleend aan de gemeenteraadsnotulen van 25 september 1947. Men moest *‘bij de nieuwe begraafplaats (...) trachten te bereiken, dat duidelijk moest zijn waar te nemen, dat na de dood – voor de wereld althans – eenieder een zekere gelijkheid had verkregen. Daarom had men enerzijds gedacht aan beperkende maatregelen om uitwassen van grafmonumenten – mede in verband met het hagen-*

systeem – tegen te gaan en anderzijds stelde men zich ter wille van het gelijkheidsprincipe na de dood, voor, om hiervan enigszins te doen blijken in de entourage der graven (...) Deze in grote trekken gelijke beplanting of garnering met groen, wilde mede gezien zijn als een aanduiding, dat na de verwisseling van het tijdelijke met het eeuwige, eenieder gelijk is.’¹²⁰ Overigens had NSB-burgemeester Lensing in 1944 ook al gepleit voor het laten vervallen van de klassen op een nieuw aan te leggen begraafplaats.¹²¹ Op de in januari 1948 ingewijde begraafplaats ‘Tussen de Bergen’ verdwenen inderdaad de begraafklassen en kwam er volgens de nieuwe verordening, illustratief, geen enkel grafmonument meer boven de alom aanwezige groene heg uit. De aparte gedeeltes voor verschillende religies werden wel gehandhaafd. Aan gebroederlijk naast elkaar begraven van katholiek en protestant was men nog niet toe. Katholieken die niet in gewijde aarde mochten worden begraven, werden bovendien nog tot in de jaren zestig op de ‘verlaore kirkhaof’ van de oude begraafplaats ‘Nabij Kapel in ‘t Zand’ begraven.

¶ Het gelijkheidsidee klopte na de oorlog ook aan de kerkdeuren. In 1946 kwam er in het bisdom Roermond een diepgaande discussie op gang over de diocesane tarieven voor ‘trouwen en rouwen’ en de indeling ervan in klassen. Voor volledige afschaffing van het kerkelijke klassensysteem werd niet gepleit, maar wel voor een vereenvoudiging. Het nieuwe diocesane tarief voor begraven dat in 1947 van kracht werd, maakte weliswaar gedeeltelijk een einde aan het verschijnsel van ‘assistentie’ door meer-

dere priesters en het woord ‘klasse’ werd achterwege gelaten, maar in de praktijk zou het verschil in diensten blijven bestaan omdat deze ingedeeld bleven naar de uren, waarop ze plaatsvonden. De latere diensten waren nog steeds duurder dan de vroegere. Deze wijzigingen waren dus weinig ingrijpend, zeker als we de toelichtende woorden van het bisdomsecretariaat bij het nieuwe tarief lezen: *‘(...) Daartoe moet ook de idee rijpen, dat de wijze der viering niet van geld afhankelijk is, of van standsverschil enz. Zeker, zooals wij erkennen, dat er, volgens Gods bedoeling, een gradatie bestaat in standen, vooral als deze steunt op grotere ontwikkeling van geest en persoonlijkheid en op de verantwoordelijkheid van het ambt, dat bekleed wordt, zoo mag ook in de uiterlijke viering de waardering daarvoor worden uitgedrukt. Doch het mag niet ontfaan in een tentoonstelling van allerlei vernuftigheden van hogere tarievenklassen, zoozeer in strijd met de heiligheid der bediening, die de waardigheid van onzen eeredienst verstoren en de verheven viering der H. Liturgie geweld aandoen. Vooral de groote verscheidenheid en willekeur der vele bijkomstigheden, die finantieel nog buiten de gewone tarieven revenu’s opleveren, zijn voor vele menschen een aanstoot en moeten terecht zoveel mogelijk vermeden worden.’*¹²² Grote verschillen in kerkelijke diensten werden dus afgekeurd, maar het bestaan van een door God gewilde ‘gradatie in standen’ stond niet ter discussie. Uit de reacties vanuit diverse parochies op het nieuwe tarief bleek niet alleen haarscherp hoezeer lokaal bepaald de verschillen in tarieven in de praktijk waren, maar ook dat – en dat is wellicht veel-

‘Uniforme begraafplaats’ Egchel.

zeggender – lang niet alle parochies een vereenvoudiging van het klassensysteem in kerkdiensten zagen zitten. De Roermondse Christoffelparochie en een aantal Maastrichtse pastoors kregen – nota bene vlak na de tariefwijziging van mei 1947! – al voor elkaar dat zij speciale,

¹¹⁶ Heemels, *Een gradatie in standen...*; 32.

¹¹⁷ Sörries, *Raum für Tote*, 163–187.

¹¹⁸ E. van de Veluwe, ‘Dooden-cultus’, in: *Elsevier* jrg. 24 (1914), deel 48.

¹¹⁹ Sörries, *Raum für Tote*, 195–224.

¹²⁰ Heemels, *Een gradatie in standen...*; 50.

¹²¹ Ibidem.

¹²² Ibidem, 44–47.

nog steeds in klassen ingedeelde tarieven konden blijven hanteren. De kerkelijke tariefwijziging van 1947 moet dan ook worden beschouwd als een ‘mislukte doorbraak’. Wat op begraafplaatsen in toenemende mate zichtbaar werd, lukte in de kerk zelf voorlopig nog niet. Ook de jaren vijftig zouden daaraan nog niets veranderen.¹²³

¶ Het streven naar gelijkheid liet zich echter niet beteugelen. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962–1965) bracht, in het kielzog van ingrijpende maatschappelijke veranderingen, een groot aantal kerkelijke hervormingen op gang. Zo wees de ‘constitutie over de Heilige Liturgie’ in 1963 uiterlijke verschillen in de uitvaart nadrukkelijk af.¹²⁴ In het bisdom Roermond praatte men sinds 1960 weer over de vernieuwing van de diocesane tarieven voor kerkdiensten. De commissie die zich daarmee bezighield, stelde: ‘(...) *De norm van het méér kunnen betalen wordt niet meer aanvaard. De verschillen tussen de diverse standen*

zijn aan het verdwijnen.’¹²⁵ Na een nieuw tarief in 1961 – waarin nog steeds geen volledige uniformisering bereikt werd – kwam het in 1965 in het bisdom Roermond uiteindelijk tot een formele afschaffing van klassen in kerkdiensten. Als vervanging voor het gehanteerde systeem – dat immers de kerk lang voorzien had van inkomsten – kwam de ‘gezinsbijdrage.’ Het bisdom Roermond liep daarmee overigens voorop in de rij van Nederlandse bisdommen. Toen er in de jaren erna ondanks deze formele afschaffing nog parochies bleken te bestaan die rouw- en trouwtarieven hanteerden mèt klassenindeling omdat ze de gezinsbijdrage nog niet of onvolledig ingevoerd hadden, besloot bisschop Moors tot een in alle kerken publiekelijk aangekondigde afschaffing van rouw- en trouwgelden, met ingang van 1968. We mogen aannemen dat rond 1970 classificatie van diensten in de kerken van het bisdom Roermond definitief tot het verleden behoorde.¹²⁶

¶ In dezelfde tijd, in 1969 – hoewel in de dagelijkse praktijk vaak wat later – werd de nieuwe katholieke uitvaartliturgie formeel van kracht. De nadruk werd hierin zeer nadrukkelijk gelegd op het paaskarakter van het christelijke sterven: de dood als begin van een nieuw leven. Het was de kerk zelf die het besef van zonde en de vrees voor het oordeel van God, sinds de Middeleeuwen zo kenmerkend voor de katholieke omgang met de dood, expliciet ‘op een lager plan’ zette. Het ‘Dies irae’ verdween uit de uitvaartliturgie. Het geloof in en de angst voor een verblijf in de hel waren sinds het einde van de negentiende eeuw nog verder afgenomen en in de tweede

helft van de twintigste eeuw kon ook in de katholieke kerk zelf het woord ‘hel’ nauwelijks nog gehoord worden.¹²⁷ Het zwart werd vervangen door paars, groen of grijs als rouwkleur. Uiterlijke verschillen bij begrafenissen werden, nu nog formeler, afgekeurd.¹²⁸ Missen werden bovendien vanaf deze tijd in de volkstaal gelezen. Dat deed het begrijpen ervan door de gemiddelde gelovige absoluut goed.

¶ Op veel gemeentelijke begraafplaatsen die meestal aan de rand van Limburgse dorpen in de jaren tussen circa 1950 en 1980 werden aangelegd als opvolger van ‘overvolle’ parochiale kerkhoven, kwam het tot een verdergaande uniformisering van vooral grafmonumenten. De standaardisering van grafmonumenten die het streven van de Duitse *‘Friedhofreformbewegung’* geweest was, kreeg nu op veel Limburgse begraafplaatsen haar beslag. Ongetwijfeld werd er her en der gemord over deze soms wel erg duidelijke ‘gelijkschakeling’ van grafmonumenten op menige begraafplaats. Veel gemeentelijke verordeningen immers lieten de inwoner weinig keus in zijn of haar laatste rustplaats en – in het bijzonder het uiterlijk ervan. Wim Cappers neemt zelfs de term ‘funeraire confectie’ in de mond als hij begraafplaatsen uit het derde kwart van de twintigste eeuw beschrijft.¹²⁹ Daartegenover stond echter een geleidelijke versoepeling in het gescheiden begraven van religies, in ieder geval voor wat katholieken en protestanten betreft. Vanaf 1972 werden in Roermond met regelmaat protestanten begraven op het deel van de begraafplaats ‘Tussen de Bergen’ dat formeel katholiek is. Dat was voordien absoluut onmogelijk geweest.

Deze ontwikkeling zette zich nu door. Roermondse protestanten die niet expliciet de wens te kennen gaven dat ze op het protestantse deel van de begraafplaats begraven wilden worden, werden voortaan gewoon tussen hun katholieke stadsgenoten begraven.¹³⁰ Intussen was ook de ‘verlaore kirkhaof’ op de oude begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ in de jaren zestig buiten gebruik geraakt. Aan een voor menig Roermondenaar kwetsende begraafpraktijk was eindelijk een einde gekomen.

¶ Het verlichte gelijkheidsideaal was rond 1970, bijna twee eeuwen na zijn hoogtij alsnog ‘doorgebroken’. Zowel op de begraafplaats als in de kerk leek gelijkheid eindelijk te zijn verwezenlijkt.

Uniforme verscheidenheid en ontchristelijking...

¶ In de (Nederlandse) maatschappij in haar geheel vormden de jaren zestig – zoals al gezegd – een periode van ingrijpende maatschappelijke veranderingen. De ontzuiling van de Nederlandse samenleving werd duidelijk zichtbaar, misschien wel het meest in het katholieke deel ervan.¹³¹ Deze ontzuiling zette zich in de jaren zeventig sterk door, net als – daarmee onlosmakelijk verbonden – een proces van deconfessionalisering in de wereld van katholieke organisaties en instellingen.¹³² Het kerkbezoek van katholieken – overigens niet alleen dat van hen – daalde vanaf 1965 dramatisch, het sterkst in de jaren tussen 1965 en 1975. Rond 1970 belandde het Rooms-katholicisme in Nederland in een ‘ernstige crisis.’ Het kwam volgens

kenners in een ‘fase van overleving’ terecht.¹³³

¶ Zojuist hebben we al kunnen vaststellen dat parallel hieraan in het christelijke, rooms-katholieke begraven in Limburg, diezelfde jaren zestig ingrijpende veranderingen met zich meebrachten. Veranderingen die kunnen worden samengevat in één woord: uniformisering. Die uniformisering werd zichtbaar bij begrafenisdiensten in Limburgse kerken en veel duidelijker nog, op de (gemeentelijke) begraafplaatsen in onze provincie.

¶ De uniformisering die zo kenmerkend was voor het begraven vanaf eind jaren zestig is echter de afgelopen twintig jaar geleidelijk minder nadrukkelijk geworden. Op heel wat Limburgse begraafplaatsen is de toegenomen neiging te zien van mensen om het graf van hun dierbare een persoonlijke tint te geven. Een afbeelding, een bijzondere tekst of een persoonlijk vormgegeven grafmonument, soms voorzien van ‘tijdelijke’ attributen als een tekening of speelgoed. Typerend voor deze ontwikkeling is ook het verschijnen van kleine grafperkj es op begraafplaatsen waar tot voor kort de rijen uniforme grafkruisen slechts van elkaar gescheiden werden door onberispelijk gemaaid gras. Ook in de steeds persoonlijker geworden vormgeving van begrafenisdiensten in de kerk – waaraan desondanks de laatste jaren in veel parochies duidelijke grenzen gesteld worden – en afscheidsdiensten in crematoria is dat zichtbaar. De uniformisering die eind jaren zestig in het christelijke, rooms-katholieke begraven werd bereikt, is weliswaar niet tenietgedaan, maar wel minder scherp geworden. Als we het

huidige begraven in onze provincie zouden moeten typeren, dan is ‘uniforme verscheidenheid’ het juiste woord.

¶ En zo zijn we beland bij een tweede ontwikkeling die het begraven in Limburg de afgelopen decennia heeft door-gemaakt: ‘ontchristelijking’. In onze buurlanden neemt het aantal kerkelijke begrafenissen gestaag af. Dat is zo in Duitsland.¹³⁴ Onderzoek voor België heeft uitgewezen dat het percentage overledenen dat daar in 1998 kerkelijk begraven werd nog rond de 77 lag, maar in 2006 naar 61 gedaald was. De daling van het percentage kerkelijke begrafenissen was overigens relatief geringer dan die van twee kerkelijke sacramenten, het doopsel en het huwelijk. Overigens moet bij de Belgische cijfers wel bedacht worden dat de afscheidsvieringen door priesters, diakens of lekenvoorgangers *in crematoria* niet zijn meegeteld.¹³⁵ In Nederland lag het percentage overledenen dat een (christelijke) kerkelijk uitvaart kreeg in 2006 aanmerkelijk

¹²³ Ibidem, 48.

¹²⁴ Lamberts, ‘De Rooms-katholieke uitvaartliturgie’, 128.

¹²⁵ Heemels, ‘Een gradatie’, 62.

¹²⁶ Ibidem, 72–73.

¹²⁷ Derksen en Van Mousch, *Handboek voor het hiernamaals*, 245.

¹²⁸ Lamberts, 128.

¹²⁹ W. Cappers, *Doodse dingen*, 67.

¹³⁰ Heemels, ‘Een gradatie’, 86.

¹³¹ J. Thurlings, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Nijmegen 1971) en H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 60–61.

¹³² J. Roes en J. Winkler, *Tussen hervorming en vernieuwingen. Een encyclopedisch overzicht van ontwikkelingen in het Nederlands katholicisme sedert de Reformatie, inzonderheid in de 19e en 20e eeuw* (Papier, KDC Nijmegen 1994) 27.

¹³³ H. Pijfers en J. Roes, *Memoriale. Een eeuw katholiek leven in Nederland* (Zwolle 1996) 306.

¹³⁴ Stöcker, *Die letzten Rätume*, 364.

¹³⁵ K. Dobbelaere en J. Billiet, ‘Wie vindt een godsdienstige plichtigheid bij een overlijden belangrijk?’, in: L. Leijssen e.a., *Levensrituelen. Dood en begravenis*, KADOC-studies 31 (Leuven 2007) 35 en www.kerknet.be.

lager, op 37 procent. En daarbij kon ook voor Nederland worden vastgesteld dat de rol van kerkgenootschappen kwantitatief het grootst was bij het overlijden.¹³⁶ Het aantal Limburgers dat een (rooms-katholieke) kerkelijke uitvaart krijgt, is de afgelopen decennia eveneens gedaald. Voor de Roerstreek kon worden vastgesteld dat in 2007 63 procent van de overledenen met een overlijdensbericht in *Dagblad De Limburger* een kerkelijke uitvaart kreeg. Voor de maanden augustus 2008 en november 2009 bleek dat percentage voor geheel Limburg op respectievelijk 65 en 63 procent te liggen. En uit een wederom op dezelfde wijze uitgevoerd onderzoekje, maar dan voor Belgisch-Limburg voor de maand december 2008 bleek dat hier 82,5 procent van de overledenen met een overlijdensbericht in *Het belang van Limburg* een kerkelijke uitvaart kreeg. Voor de eerste drie kwartalen van 2009 was dat 82 procent.¹³⁷ Deze percentages liggen overigens aanmerkelijk hoger dan het

voor heel Nederland over 2006 vastgestelde percentage. Let wel: het betreft hier de percentages kerkelijke uitvaarten op het aantal overledenen in een bepaald jaar (in Nederland en België als geheel) en het percentage kerkelijke uitvaarten op het aantal overledenen met een overlijdensbericht in *Dagblad De Limburger* (in De Roerstreek voor het jaar 2007 en in heel Limburg voor de maand augustus 2008 en november 2009). Helaas zijn er (nog) geen cijfers beschikbaar die ons vertellen hoe het percentage *Rooms-katholieken* dat een kerkelijke uitvaart krijgt zich in de afgelopen decennia heeft ontwikkeld, noch voor Nederland als geheel, noch voor de provincie Limburg.¹³⁸ Is het aantal kerkelijke uitvaarten de afgelopen decennia dus gedaald vanwege een veranderende menselijke houding ten opzichte van religie en dood, ook de rooms-katholieke kerk zelf past zich aan veranderende omstandigheden aan. In het Belgische bisdom Hasselt wordt inmiddels – met vooruitziende blik en noodgedwongen – de begrafenisdienst *zonder mis (en dus priester!)* gepromoot.¹³⁹

¶ Een deel van de overledenen die nog wel een kerkelijke uitvaart ontvingen, zal de keuze daarvoor gemaakt hebben uit een gevoel van vertrouwdeheid ermee of een soort besef van traditie. En vaak zijn het nabestaanden die eenvoudigweg uit respect voor de dierbare overledene kiezen voor een ‘traditionele’ uitvaart. Is het percentage kerkelijke uitvaarten dus duidelijk afgenomen, op Limburgse begraafplaatsen is de ‘ontchristelijking’ te zien in een groeiend aantal grafmonumenten dat geen zichtbare verwijzing naar het christelijke geloof bevat.¹⁴⁰

In de aangrenzende Duitse regio Bergisch-Gladbach (Rijnland) blijkt uit onderzoek dat grafsymboliek en -schriften vanaf de twintigste eeuw, vooral na de Tweede Wereldoorlog, veel minder voorkomen.¹⁴¹ De secularisering die zich na de Tweede Wereldoorlog in Nederland – en elders – heeft voorgedaan, lijkt zich dus ook te openbaren in het begraven. Bedacht moet daarbij natuurlijk worden dat de generatie die vanaf haar vroegste jeugd in en met de kerk opgroeide, de generatie van de ‘volkskerk’, anno 2010 flink uitgedund is. Jongere generaties zijn veel minder kerkelijk. De in de jaren zestig ingezette ontkerkelijking wordt steeds nadrukkelijker zichtbaar in het dalende aantal kerkelijke begrafenis en in de ‘ontchristelijking’ van begraafplaatsen. Het gaat te ver om te beweren dat het begraven in Limburg niet christelijk meer te noemen is, maar van een proces van ‘ontchristelijking’ kan toch wel gesproken worden.

Besluit

¶ De christelijke, rooms-katholieke begraafcultuur tussen circa 400 en 1800 werd bepaald door het principe van begraving ad sanctos en apud ecclesiam. Tenminste, daar waar het om het begraven zelf ging. Op zijn laatst in de vijfde eeuw na Christus werd het voor christenen gebruikelijk hun laatste rustplaats te zoeken in de directe nabijheid van graven van martelaren en heiligen. Deze begraving ad sanctos zou in de sterk rooms-katholieke streken die het huidige Limburg vormen pas tegen het einde van de achttiende eeuw verlaten worden. En dan alleen nog maar in steden, waar vanaf die tijd nieuwe begraafplaatsen buiten de ‘bebouwde kom’ aangelegd werden. In Limburgse dorpen bleef ze tot ver in de twintigste eeuw en niet zelden tot op de dag van vandaag bestaan. Maar ook hier kwamen, vooral in de decennia na de Tweede Wereldoorlog, nieuwe begraafplaatsen tot stand die de steeds losser wordende band tussen kerk en kerkhof symboliseerden.

¶ Waar het ging om de rooms-katholieke, kerkelijke gebruiken rond sterven, dood en begraven, waren ‘zonde en oordeel’ eeuwenlang de typerende begrip-

pen. Vanaf eind zesde, begin zevende eeuw leefden christenen in de overtuiging dat ze na hun dood, als ze al niet in de hel zouden komen, dan ook niet zondermeer rechtstreeks in de hemel zouden belanden. Zijzelf, maar vooral hun nabestaanden na hun dood konden er echter middels gebeden voor hun zielenheil voor zorgen dat ze uiteindelijk hun opwachting konden maken aan de hemelpoort. Vanaf de twaalfde eeuw werd het ‘vagevuur’ verondersteld het tussenstation te zijn waar de zondige christen na zijn overlijden gelouterd werd om zo, vrij van zonden het eeuwige leven in te gaan.

¶ De jaren zestig brachten echter op vele terreinen vernieuwing, ook in de kerkelijke omgang met de dood. De classificatie van kerkdiensten was in het bisdom Roermond rond 1970 definitief verleden tijd, net als overigens het begraven in klassen op begraafplaatsen, zo typerend voor de negentiende eeuw. De nieuwe, na 1969 in praktijk gekomen rooms-katholieke uitvaartliturgie liet zich niet meer verenigen met het ‘zonde en oordeel-karakter’ dat haar voorgangster zo sterk gekenmerkt had. De nadruk kwam, net als bij de eerste

christenen weer te liggen op het ‘paas-karakter’ van het christelijke sterven. Voor elke christen moest de dood gezien worden als een – onvoorwaardelijk – begin van een nieuw leven. Illustratief voor deze mentaliteitsverandering was, hoewel op het eerste gezicht misschien een onbeduidend detail, de verdwijning van het ‘Dies irae’ uit de rooms-katholieke uitvaartliturgie.

¶ Het lijkt er aldus sterk op dat de twintigste eeuw, met name de tweede helft ervan het eeuwenlang vrijwel onberoerd gebleven karakter van het christelijke, rooms-katholieke begraven fundamenteel gewijzigd heeft. De hierboven veronderstelde ‘uniforme verscheidenheid’ en ‘ontchristelijking’, als kenmerken van de eind twintigste-, begin eenentwintigste-eeuwse begraafcultuur, zichtbaar op zowel Limburgse begraafplaatsen als in kerkdiensten, zijn in dat opzicht te duiden als ‘tekenen des tijds’. Ze lijken immers logische uitvloei-sels van het verlaten van de basisprincipes die eeuwenlang het christelijke, rooms-katholieke begraven in Limburg bepaalden: ‘ad sanctos’ en ‘zonde en oordeel’.

¹³⁶ Kerncijfers 2006 van de deelnemende kerken aan de actie ‘Kerkebalans 2008.’ Rapport Kaski (Nijmegen 2007). Het percentage van 37 procent bestond uit katholieken (25 procent) en protestanten (12 procent) die zich nog kerkelijk lieten begraven. Het percentage *rooms-katholieke* uitvaarten op het totaal aantal overledenen in Nederland bedroeg in 1960 nog 38 procent, zie: Kaski, *Memorandum 326: De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland 1960–2000*.

¹³⁷ J. Smeets uit Posterholt bestudeerde alle in 2007 in *Dagblad De Limburger* geplaatste overlijdensberichten uit de Roerstreek en kon vaststellen dat er bij 63 procent van deze overledenen sprake was van een kerkelijke uitvaart. Hoeveel overlijdens er in dat jaar plaatsvonden zonder vermelding in het betreffende dagblad is helaas

onbekend. Voor de maand augustus 2008 deed hij hetzelfde, maar dan voor geheel Nederlands-Limburg. En voor de maand december 2008 en de eerste drie kwartalen van 2009 voor heel Belgisch-Limburg. Bron was hier *Het Belang van Limburg*. Zie ook: J. Smeets, ‘Roerstreekoverlijdens 2007–2008’, in: *HVR-jaarboek 2009*, 173–185.

¹³⁸ Zowel het onderzoeksinstituut Kaski, het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen (KDC) als het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) beschikken niet over gegevens waaruit opgemaakt kan worden welk percentage van de Nederlandse of Limburgse *rooms-katholieke* overledenen in de afgelopen decennia kerkelijk werd begraven.

¹³⁹ ‘Bisdom wil stilaan meer begrafenis- sen zonder mis’, in: *Het Belang van*

Limburg, 31–03–2009.

¹⁴⁰ Deze bewering wordt niet gestaafd door cijfermateriaal uit wetenschappelijk onderzoek, maar komt voort uit waarnemingen van de auteur op diverse (grotere) begraafplaatsen in de provincie. Toekomstig wetenschappelijk onderzoek zou hier interessant en nuttig werk kunnen verrichten.

¹⁴¹ Stöcker, *Die letzten Räume*, 233.

De auteurs

Maurice Heemels (1971) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. In 1997 rondde hij zijn studie cum laude af met een scriptie over rooms-katholieke begraafcultuur in Roermond tussen 1920 en 1985. Hij schreef enkele artikelen over de Roermondse begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' en was in 2006 hoofdauteur van *'Den aje kirkhaof. De algemene begraafplaats "Nabij Kapel in 't Zand te Roermond 1785-2006"*. In 2009 verscheen van zijn hand het artikel 'Een microkosmos van de Roermondse maatschappij?' Een sociaal-historisch onderzoek naar de begravenen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand in de periode 1870-1940', in het jaarboek van het *Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*. Heemels is als historicus en lerarenop-leider verbonden aan de Fontys Lerarenopleiding Sittard en werkt onder begeleiding van prof. dr. Ad Knotter aan een promotieonderzoek over begraven in Roermond tussen 1870 en 1940.

Loek Kreukels (1954) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht waar hij promoveerde op een studie over de sociale geschiedenis van Nederlandse steenkolenmijnbouw (1900-1940). Vanuit de dwangmatige behoefte althans iets achter te laten dat later aan hem zou herinneren, (als grafscript was gedacht aan 'hier ligt Loek, koop zijn boek!') schreef hij een aantal artikelen en boeken over thema's als sociale woningbouw, politiek, gezondheidszorg en vooral mijnbouw. Aan dat laatste onderwerp viel niet te ontkomen aangezien hij vrijwel zijn hele jeugd uitkeek op een muur waarachter de Oranje-Nassaumijn 11 in Schaesberg lag. Nadat hij eenmaal drie kinderen had, was aan de behoefte iets nuttigs achter te laten een meer levensvatbare invulling gegeven en werd alleen nog voor de lol geschreven. Die koerswijziging had een opmerkelijk positieve invloed op de kwaliteit van zijn brouwsels. Nog steeds schrijft hij regelmatig over het leven onder- en bovengronds maar zijn ongeremde nieuwsgierigheid weerhoudt hem er niet van over andere onderwerpen te schrijven. De omstandigheid dat dit het vierde fotoboek is waaraan hij een bijdrage levert, is echter toeval.

